

ПОГЛЯДИ НА ЕКОНОМІЧНУ СУТНІСТЬ КАПІТАЛУ

Поняття капіталу, як економічної категорії, не має єдиного визначення і розуміння в економічній літературі, з формуванням засад ринкової економіки в Україні почали вивчатися питання формування і функціонування капіталу, про що свідчать публікації у наукових виданнях [3, с. 15-32]. Автори однозначно визначають існування капіталу в Україні. Проте, питання складових капіталу та функціонування його в умовах багатокладної економіки дослідженні недостатньо.

Нашим завданням є проаналізувати погляди на сутність капіталу в економічній літературі та визначити його ознаки і особливості для сучасних умов національної економіки. З розвитком товарно-грошових відносин запаси товарів і грошей почали використовуватися з метою їх збільшення. У цих відносинах гроші вже продаються на певний час як ресурс (товар) і за рахунок плати за користування цим ресурсом обсяг власності збільшується. Іншими словами, економічні взаємовідносини на ринку грошей характеризуються схемою Г-Г" (гроші породжують додаткові гроші), або вартість, яка породжує додаткову вартість.

З виникненням товарно-грошових відносин замість накопичення запасів товарів власники почали накопичувати гроші. З накопиченням грошей окремими особами виникає їх дефіцит в інших людей. Тому їх почали позичати за певну винагороду. Функціонування грошового капіталу здійснювалося у формі лихварського та купецького капіталів. У словнику Ерфрона і Брокгауза під лихварством розуміється отримання надзвичайно високих вигод із грошового займу шляхом використання ускладненого стану боржника. Лихварство при грошових позиках було відомо за часів глибокої давнини в єгиптян, євреїв, римлян, греків. Існував навіть клас осіб, які займалися лихварством як промислом. Лихварство не обмежувалося грошовими позиками, а розповсюджувалося також на товари: тварини, хліб і землю. Законодавством різних держав заборонялося лихварство або обмежувалося шляхом встановлення рівня максимальних відсотків. Грошова форма капіталу набувала розвитку також завдяки діяльності купців. Накопичення грошового капіталу було важливою передумовою виникнення виробництва.

Широкий розвиток відносин щодо надання і користування капіталом відбувся при розширенні сфер зберігання і накопичення капіталу через виробництво продукції. Виникає реальний капітал, уречевлений у матеріальних об'єктах виробничого призначення. Це капіталістична епоха. У процесі еволюції капіталістичного способу виробництва здійснюється перехід до більш складних форм капіталу (наприклад, від індивідуального до акціонерного). Бурхливий розвиток виробництва сприяв значному накопиченню реального капіталу. Коштів однієї фізичної особи недостатньо для набуття права власності на майнові комплекси, а тому право власності подрібнювалося у цінних паперах, частках в статуті, фондах компаній, виникає і поширюється фінансовий капітал, створюється корпоративна власність. Фінансовий капітал є відображенням реального капіталу у цінних паперах або правах, а також зручною формою зміни власника реального капіталу. Капітал у процесі функціонування зазнає розвитку та існує у формі торговельного, банківського, продуктивного і фінансового капіталів. Із зміною видів капіталу змінюється і форма власності.

В економічній літературі зустрічаються різні поняття капіталу. Першу спробу проаналізувати капітал зробив Аристотель, який запровадив поняття "хремастика", під яким розуміли мистецтво забезпечувати достаток або діяльність, спрямовану на нагромадження капіталу. Аристотель відмічав, що "...мистецтво наживання статку не є природним, а виникає радше завдяки досвіду та впровадженню технічних засобів". За його вченням, дрібна мінова торгівля, яка здійснюється для забезпечення людей предметами першої необхідності, за своєю природою не є тим, що належить до мистецтва наживати статки, оскільки її метою є задоволення нестачі у звичайних потребах. Проте, з цієї

мінової торгівлі цілком логічно виникає і мистецтво наживати статки. Отже, коли з необхідності, пов'язаної з обміном, було винайдено гроші, торгівля стала мистецтвом наживати статки, причому головна увага зверталася на те, з яких джерел і яким чином торгівля могла б дати якнайбільший прибуток. Саме тому мистецтво наживати статки розглядається як мистецтво досягти багатства через гроші. За Аристотелем, "...під багатством здебільшого і розуміють велику кількість грошей, завдяки яким наживають статки..." [1, 7],

У з'ясуванні сутності капіталу класики політекономії А. Сміт та Д. Рікардо, порівняно з Аристотелем, зробили крок назад. А. Сміт трактував капітал як запаси, накопичені для подальшого виробництва. Він вважав, що капіталіст - це людина, що володіє запасами, які перевищують його особисті потреби. Тому ці запаси поділяються на дві частини: та, від якої він очікує отримати дохід, називається капіталом, а інша використовується безпосередньо на споживання [8, с. 231].

Д. Рікардо [7, с. 86] зводив поняття капіталу до сукупності засобів виробництва. "Капітал, - писав він, - є та частина багатства країни, яка використовується у виробництві і складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин та інших необхідних матеріалів, щоб привести до руху працю". Він вважав капіталом будь-яку накопичену працю, внаслідок чого, на його думку, ще за первісного ладу були "капіталісти" - володарі лука, каменя, стріли. Велика заслуга А. Сміта і Д. Рікардо полягає у тому, що ними була висунута теза, згідно з якою багатство створюється не у процесі торгівлі (як це було у меркантилістів) і не самими природними ресурсами, а, перш за все, працею людину у процесі виробництва. На питання, що може бути мірилом праці, вони відповідали; по-перше, таким мірилом можуть бути лише години праці, по-друге - вимірвальним інструментом може бути лише ринкова конкуренція.

Представники буржуазної політекономії вважали капіталом все рухоме і нерухоме багатство рабовласників, феодалів і капіталістів. Власністю у рабовласницькому суспільстві була навіть людина - раб. Всі вони зводять розуміння капіталу до суми засобів виробництва і грошей.

У ранній класичній традиції поняття капіталу охоплювало й об'єднувало два різних аспекти: власність - контроль над засобами виробництва і можливість отримання майбутнього доходу.

Широке розповсюдження отримала теорія трьох фактів виробництва Ж.Б. Сея. Сутність її зводиться до того, що у виробництві беруть участь три фактори: земля, капітал і праця. Ці фактори в однаковій мірі беруть участь у створенні вартості. За Ж.Б. Сеєм, трьома факторам виробництва відповідають три види доходу: рента, прибуток, заробітна плата. Землевласник отримує ренту, володар капіталу - прибуток, а робітник (як володар робочої сили) - заробітну плату. Згідно цієї теорії відбувається повне задоволення інтересів усіх класів, відсутня експлуатація, У докапіталістичну епоху, на думку Ж.Б. Сея, капітал розглядався як скарб, необхідне оснащення ремісника, а не як сума багатств, що має вартість.

Англійський економіст Дж. Мілль критикував розуміння капіталу як грошей. "Самі по собі гроші не можуть виконувати яку-небудь частину функцій капіталу, оскільки вони не можуть сприяти виробництву [6, с. 316-326]. Дж. Мілль вважав, що належність до капіталу визначається не формою (грошова, товарна), а призначенням. "Функція капіталу у виробництві полягає в тому, що він забезпечує необхідні для виробничої діяльності будівлі, охорону, знаряддя і матеріали, а також харчування та інші засоби існування для робітників під час виробничого процесу". У теорії Дж. Мілля трактується поняття невикористаного капіталу як частини капіталу, що у даний момент не знайшла виробничого призначення, але й не спрямована на особисте споживання (наприклад, складські запаси). Невикористаний капітал не слід ототожнювати з капіталом як результатом відкладеного споживання. "Використовувати менше, ніж вироблено, означає зберігати, в чому і полягає процес зростання капіталу" [6, с. 253-340]. Зберігання (або

відкладене споживання) - це один із способів зростання капіталу, але необхідно дотримуватися розумної міри в кількості капіталу, спрямованого на власні потреби і розширення виробництва.

Вагомий внесок у розвиток теорії капіталу вніс К. Маркс. У марксистській теорії на перше місце висувається розуміння капіталу як суспільних відносин із соціально-класових позицій.

Великою заслугою К. Маркса є відкриття ним додаткової вартості. Функціонування капіталу К. Маркс пов'язує з наявністю експлуатації робітників капіталістами. Насправді ж. капітал може функціонувати у будь-якому суспільстві, а наявність експлуатації визначається мірою розподілу додаткової вартості. До того ж, експлуатація праці може бути відсутня, а капітал може функціонувати.

К. Маркс теоретично відтворив ту економіку, яка існувала в його часи. Саме тому його вчення неможливо накладати на розвиток суспільства в різних країнах. Через суттєві зміни в економіці окремі положення марксистської теорії застаріли, перестали бути актуальними і це є нормальним явищем для будь-якої науки.

Неокласичні теорії капіталу (П. Самуельсон, Дж. Хікс) трактують його сутність як витрати, що спричиняють відмову від поточного споживання і забезпечують отримання доходу в майбутньому. Сучасні західні науковці більш повно розкрили матеріально-речову структуру капіталу, пов'язавши його з благами і часом. Відмінність між класиками політекономії та сучасними західними економістами полягає у наступному:

- західні економісти значно розширили діапазон запасів, видів нагромадженої праці, певних благ у з'ясуванні сутності капіталу. До них відносять дороги, мости, комп'ютери, споруди тощо;

- отримання доходу пов'язується не лише із зазначеними речовими факторами виробництва, а й з особистим, людським фактором. Якщо перші отримали назву фізичного капіталу, то другі - людського капіталу, до яких належить знання, звички, енергія людей. Інвестиціями у людський капітал є витрати на здобуття освіти, інформації, на підтримання здоров'я та виховання дітей. Прихильники теорії людського капіталу вважають його складовою навіть особисту чесність у ділових стосунках;

- деякі західні науковці ототожнюють капітал з грошима, або фінансовими ресурсами;
- ряд авторів ототожнює капітал з часом, який розглядають як окремий фактор виробництва, що створює доход.

Українські вчені також приділяли увагу категорії капіталу, серед яких - П.Чомпа, який принципово розрізняє майно і капітал, та І. Вернадський, який вважав працю і капітал єдиними чинниками виробництва.

Російські та українські економісти лише наприкінці ХХ ст. стали на шлях пошуку такого джерела доходу, як час, але і досі не змогли розкрити зміст поняття людського капіталу, дати кількісну оцінку ролі знань, науки, охорони здоров'я у створенні національного доходу.

Сучасними українськими вченими та економістами дається визначення національного капіталу. На їх думку, при ринковій економіці розмір капіталу визначається також підприємницькими якостями його володаря. Іншими словами, один і той же капітал може бути вкладений по-різному, і залежно від цього принести доход або збиток. В Україні є потужний людський капітал, але немає повноцінних ринкових відносин - механізмів відбору тих людей і проектів, які можуть ефективно працювати.

Російські вчені В.В. Радаєв, А.В. Сидорович, В. Катаєв, Ф.М. Золков визначають капітал як блага, використання яких дозволяє збільшувати виробництво майбутніх благ, тобто капітал - це речі, ресурси. За визначенням авторів, вони є капіталом лише при розширеному відтворенні. Капітал - головний елемент виробництва, який виступає у різноманітних формах. Праця тут може трактуватися як людський капітал. Капітал - це те, що приносить відсоток, ренту та регулярний доход. Капітал, відмічають вони, - це гроші, а також ресурси тривалого використання. Останнє визначення ставить під сумнів

віднесення оборотних засобів до капіталу.

Капітал поділяється на основний і оборотний. Вирішальним критерієм поділу є спосіб перенесення вартості різних частин капіталу на готову продукцію.

Основний капітал є частиною продуктивного капіталу, що повністю бере участь у виробництві, але переносить свою вартість на новостворений продукт частинами. Речовим змістом основного капіталу є засоби праці, але до цього виду капіталу слід також відносити капіталовкладення у довготривалу меліорацію земель. У структурі основного капіталу виділяють активну і пасивну частини.

Активний капітал — це засоби, за допомогою яких виробники впливають на предмети праці (машини, верстати, виробниче обладнання, вимірювальні пристрої та ін.). Пасивний капітал - це загальні умови для здійснення процесу виробництва (виробничі будівлі і споруди, передавальні механізми, засоби транспортування тощо).

У сільському господарстві поділ капіталу на активну і пасивну частини є недоцільним. Існують деякі специфічні види засобів, які неможливо віднести безпосередньо до активної або пасивної частини. Наприклад, теплиці створюють умови для вирощування рослин, виступаючи як основний капітал, але вони мають і певне технологічне навантаження - створюють парниковий ефект, тобто виступають як активний капітал. Оборотний капітал є частиною капіталу, який повністю вичерпує свою функцію у виробництві і переносить вартість на готову продукцію за один виробничий цикл.

Отже, основні риси основного капіталу є такими:

- функціонування протягом тривалого часу;
- перенесення своєї вартості на готову продукцію частинами;
- збереження натурально-речової форми у процесі виробництва.

Проте, існують і виключення, які не відповідають певному виду капіталу за всіма трьома ознаками. Наприклад, деякі види мінеральних добрив, які у процесі використання споживаються повністю, втрачають свою уречевлену форму, але зберігають поживну якість протягом декількох виробничих циклів.

Відомий також поділ капіталу на постійний і змінний. Такий поділ здійснив К. Маркс. Основні положення" марксистської теорії щодо сутності змінного капіталу не поділяли західні вчені. На їх думку, у твердженнях К. Маркса відсутній системний підхід до оцінки ролі змінного капіталу в його взаємодії із засобами виробництва та іншими факторами (землею, інформацією тощо). Насправді, сучасна робоча сила лише у взаємодії з сучасними засобами праці створює додаткову вартість.

З кінця 50-х рр. ХХ ст. в західній економічній науці виникло і стало розвиватися розширене трактування капіталу. Згідно цієї теорії, сучасний капітал поділяють на чотири основні різновиди:

- приватний уречевлений капітал;
- індивідуальний людський капітал ;
- колективний (суспільний) капітал в різних формах державної, муніципальної або колективної власності;
- суспільний інтелектуальний капітал (знання, інформація).

Отже, наукове розуміння капіталу зводиться до поверхових взаємодоповнюючих визначень, які враховують специфіку етапу розвитку. Єдине визначення змісту цієї категорії відсутнє. Погляди на поняття капіталу не мають логічної визначеності, їм властиві мінливість та історизм, що вимагає дослідження категорії на кожному етапі розвитку суспільства. У наукових дослідженнях і практичній діяльності на сучасному етапі доцільно використовувати запропоноване нами визначення капіталу як будь- якого виду ресурсів (матеріальних, природних, фінансових, людських, інтелектуальних, інформаційних), які беруть пряму або опосередковану участь у створенні додаткової вартості. Це дозволить враховувати особливості та умови функціонування капіталу і вірно визначити шляхи подальшого розвитку економіки.

SUMMARY

The view's on the economic essence of capital are considered. It's worth mentioning that this term is defined differently in different economic sources. The essence of capital along with its peculiarities are analyzed. Modern scientists relate capital to wealth and time. The human factor (not just material factors) is also seen as an income generator. Modern Ukrainian scientists define the term of national capital.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

1. Аристотель. Політика. - К.; Основи, 2000. - С. 24-42.
2. Булгаков С. Философия хозяйства // Мир как хозяйство - М : Путь, 1912. - 322 с.
3. З Жаліло Я.Л. Формування національного капіталу і його роль у подоланні кризових явищ в українському суспільстві: Матеріали IV засідання круглого столу "Безпека економічної трансформації". -К.; 1999.-44 с,
4. Черковець В. Н. Капітал і Економікс. - М.: ДЕКС. - 1998 - 220 с.
5. Маркс К, Энгельс Ф. // Сочинения. Т.24. - М.: Гос. изд-во политической литературы. - 1961 - 647 с.
6. Г. Мильдж. С. Основы политической экономии: Пер. с англ / Общ. ред. А.Г. Милейковского. - М.: Прогресс, 1980. - 495 с.
7. Рикардо Д. Основания политической экономии и налогового обложения // Сочинение. Т.1. - М.: ДЕ К С 1998. - с. 86-97.
8. Смит А, Исследование о природе и причинах богатства народов //Сочинения. Т.1. - М.: Прогресс. 1997. - 360 с.
9. Фишер К. История новой философии II Сочинение. - Т 6 - М.: СПб, 1909. - 380 с.

Надійшла да редколегії 2 квітня 2003 р.